

בלק: על חמורים ואנשים חיים משגב

א. סתירות

דמותו של בלעם, הקוסם הארמי, חריגה בנוף המקרא ובסיפוריו. האיש, עובד אלילים ומכשף, זכה ופסוקי ברכותיו פותחים את תפילת יומו של אדם מישראל לאלוהיו. האדם שהתווכח עם אלוהים, ניצח והפסיד בעת ובעונה אחת, בא לקלל ונמצא מברך ועם זאת התגשמו קללותיו, שכוחו בפיו אך מת בחרב, שחזה מלאכים ואלים אבל אתונו ראתה יותר ממנו, שיעץ ונדחה וסולק ובכל זאת נתקבלה עצתו, איש הסתירות הזה שדמותו באה מן המדבר ונעלמה בו - דווקא הוא זכה להסרת קצה הלוט מעל דמותו עם גילוייה של אחת מהתגליות הארכיאולוגיות המעניינות של הדור האחרון, הלוא הן כתובות הטיח מדיר עלא שבעבר הירדן. שמו של "בלעם ברבער הקסם" נכתב שם בדיו אדומה ושחורה על הקיר, וסביבו סיפור סתום על אסונות טבע, בכיות וצומות, ואלוהים הנגלים אליו בלילה. אלא שגם כתובות אלה יותר משגילו – הסתירו, והמחלוקת על פירושן הנכון עודנה בתחילתה. בלעם נותר חידה, ודמותו שתומת-העין מעל ראשי הצוקים עודנה מרחפת כסימן שאלה מעל פרשת בלק שבספר במדבר.

הכתובת מדיר-עלא

ב. התהפכיות

כביכול, סיפור בלעם הוא מעין התפרצות חיצונית, מואבית או מדינית, אל תוך הסיפור המקראי. קורא הסיפור במקרא, שידלג מהפסוק האחרון שלפני סיפור בלעם אל הפסוק הראשון שלאחריו, כלל לא ירגיש שדילג על פרשה שלמה. וכמו הסיפור, כן תוכנו: ישראל אינם מודעים כלל למתרחש סביבם. בלק, מלך מואב, אינו יוצא לעימות חזיתי עם אויביו

בכוח, ואינו מגיע לעימות כזה אף לאחר מעשה. ישראל מצדם כלל אינם מתכננים עימות כזה, שנאסר עליהם, ונראה שאינם חוששים כלל לתקיפה מואבית. לקוסם המוזעק ממרחקים אין כל מגע פיזי עם ישראל והוא רואה אותם רק מרחוק, את קצה המחנה בלבד. את קורבנותיו הוא מקריב על ראשי הצוקים, וגם את ויכוחיו עם בלק הוא מנהל שם. אך ישראל, החונים למטה, אינם יודעים כלל על הדרמה, על הפחדים, על המאגיה ועל הנאומים חוצבי הלהבות הנישאים כלפיהם מעל ראשיהם. מבחינת ישראל – הדרמה כלל לא קרתה. ניסיון בנות מואב היה חטא גדול וגרר אחריו עונש קשה, אבל לא היה בזה רמז להתערבות מבחוץ, ודאי לא התערבות אלילית. סוף סוף חטאים ומגפות בעקבותיהם אירעו במדבר יותר מפעם אחת, ועם כל הקושי שבהם – כבר היו דברים מעולם.

אלא שמן הצד השני הדברים נראים כמובן אחרת לחלוטין. בלק היה משוכנע בדבר הסכנה הקרבה - ישראל, שכבר כבשו את עבר הירדן כולו, ודאי אינם עומדים לוותר דווקא על נחלתו האסטרטגית השוכנת קרוב כל כך למעברות הירדן. כוחם הצבאי מוכח, וניסיון העבר העשיר של האזור מכיר היטב את סכנות שבטי הנוודים המורעבים, הפושטים מן המדבר ומותירים אחריהם אדמה חרוכה, כפי שקרה ועוד יקרה פעמים רבות. לפיכך הוא מתכנן ומוציא לפועל תכנית הגנה, המשלבת איחוד כוחות צבאי עם מדיין והפעלת כוחות על-טבעיים, כמקובל בימים ההם. הוא מקציב לשם כך סכומים גדולים ומוכן להגדילם ככל שיהיה צורך. הוא מוכן לקרוא לעזרה מארץ מרחקים. כל גורלו נדמה לו כמוטל על כף המאזנים.

ואכן, מבחינת בלק - שכמובן לא קרא את ספר במדבר – התכנית מצליחה מעבר למשוער. המאמץ המשותף עם מדיין נושא פרי, והקוסם הגדול מוכן לתרום את שירותיו. התכנית אף מקבלת תפנית דרמטית כאשר אי הצלחתו של בלעם לקלל חוסכת מבלק הוצאות כבדות. אולם את עצתו משאיר בלעם לבלק, ומעשה בנות מואב בבעל פעור שנעשה על פי הנחיותיו – כפי שנכתב להלן בפרק לא - משיג את מטרתו במלואה: מגפה מסתורית פורצת במחנה ישראל, והם אינם מתקיפים, וכנראה מבטלים את תכניתם להתקיף את מואב. על פי הבנתו של בלק זהו ניצחון ברור: מעשה בנות מואב הוא מעשה פולחני, של זנות פולחנית, והקורבן נרצה בעיני האלים שמחליטים להגן על מואב.

הסיפור הוא, אפוא, סיפור שקורה ואינו קורה בעת ובעונה אחת. הוא כישלון והצלחה בו בזמן; הוא משיג את מטרתו, שמעולם לא הוצבה; והוא מסתיים באירוע שהוא פולחן קדוש ומצליח או שהוא חטא שמביא עונש קשה – הכול לפי עיני המסתכל; אלא שהמסתכל מכל צד כלל אינו יודע שקיים עוד חלק בסיפור, הנסתר מעיניו, אשר הופך לחלוטין את משמעות האירועים.

דומה שכל תכונותיו המתהפכות של הסיפור יוצא הדופן הזה, מתבטאות גם במבנה הסיפור ובדמויותיו - כל פעולותיהן כולן הן דבר והיפוכו, צעד קדימה שהוא צעד אחורה, והגבולות בין מציאות ואשליה, ביטחון וספק, ניצחון והפסד, אמונה וכפירה, אדם ובהמה - מיטשטשים לחלוטין.

ג. משא ומתן

שליחי מואב ומדיין באים אל בלעם בחרדת-קודש. הוא מקבל את פניהם ברושם המתאים, ונראה שהוא מודע היטב לתדמיתו ועושה בה שימוש. ואולם מה מטרת המשפט שהוא אומר להם – "והשיבותי אתכם דבר כאשר ידבר ה' אלי" – האם הוא נועד להראות שהוא אינו שולט בעניינים, או להפך: להפגין שליטה? האם כוונתו להדגיש שאין לו סמכות, או להפך: שאלוהים נענה לקריאתו ויבוא לדבר עמו הלילה?

אף זקני מדיין אינם יודעים כיצד להגיב. בלי ספק, אווירת המסתורין סביב דבריו העמומים והדו-משמעיים של הקוסם המפורסם פועלת את פעולתה. גם אחרי דחייה חוזרת ונשנית אין הם מעלים על דעתם שבלעם אכן לא יכול לבוא, אף שהוא אומר כך בפירוש פעם ופעמיים. הם בטוחים שכל זה הוא תרגיל ומשא ומתן כספי בלבד. וכך, למרות שדברים מפורשים נאמרו, הפכם המוחלט הוא זה שהובן.

המפתיע הוא, שאף בלעם עצמו כנראה נלכד בסבך חוטיו. האם הוא מודע לחוסר יכולתו וחוסר שליטתו? האם דבריו הברורים, שעליהם יחזור שוב ושוב במשך הסיפור, נתפסים על ידי עצמו כהערמה? ואם כן, על מי הוא מערים? ואיך נסביר את התעקשותו ללכת בדרך שגורלה נחרץ לכישלון, ואין ספק שהוא יודע שאכן כך הוא? האם עד כדי כך גוברת עליו הבושה מפני ההפסד, עד כי איננו מודע לבושה הגדולה ממנה העתידה לבוא?

וכהד מוזר ומפתיע עוד יותר, נוהג הקב"ה עם בריותיו בדרך שבה הם רוצים – או שמא אינם רוצים – לילך. אלוהים מסרב, ומסכים; מסכים, ושוב מסרב; ולאחר איום בהרג – מתיר שוב. התנהגותו של האלוהים עם בראיו, אינה אלא השתקפותה של הדרך שבה הם נוהגים עם עצמם: המרמה את עצמו, ירמה אף את אלוהיו – או שמא זה היינו הך, והוא עצמו ירומה, ואף אלוהיו כביכול מרומה?

בלעם יוצא לדרך.

ד. אתון

החבורה היוצאת לדרך, בוטחת בעצמה כלפי חוץ ותפוסה בהרהוריה כלפי פנים, מתדלדלת והולכת ככל שהיא מתקדמת. ראשונים נעלמים מהסיפור שרי מדין, שכלל לא נזכרים כבר בלילה השני. אחריהם נעלמים מן הסיפור שרי מואב, ואחר כך נשמטים שני נעריו של בלעם, וכך נותר בלעם לבדו. הוא ואתונו עמו. הסיפור מנותב אל ההצטמצמות, התמונה מתרכזת ומתמקדת יותר ויותר, עד שנותר על הבמה אדם מול עצמו, אדם לבדו בשביל ההולך וצר. מרווח הפעולה, מרווח המחשבה, מרווח האשליה הולך וקטן. האדם הולך וקרוב אל השטן שבדרך, אל האלוהים שבדרך, אל האלוהים שבלבו, העוצר אותו בחרב שלופה ומכריח אותו להביט מולו, אל עצמו, ולהחליט סוף סוף: אמת או שקר?

אלא שבלעם, ברוב תחכמו, מנסה להערים אף על המלאך הנגלה אליו בעל כורחו ושלא בטובתו. חרב שלופה ביד המלאך – 'הלוא היא החרב שאילו הייתה בידי, הייתי הורג בה את האתון ולא נתקל במלאך הזה', מהרהר ודאי בלעם בלבו – ומה בכך? גם את המלאך הזה יקנה בלעם בדברי חנופה: "אם רע בעיניך אשובה לך", אומר בלעם ולא מתכוון למילה מדבריו. וכרגיל, מסתבר שגם אלוהים לא באמת התכוון למה שאמר, והוא מתיר לבלעם להמשיך. בלעם שוב ניצח. שוב הוא מביט נכחו, אל האלוהים, ואינו רואה לפניו אלא ראי, המשקף לו את עצמו ומרמותיו.

לעומת האדם החכם, האתון והמלאך מביטים זה בזה באמת, רואים זה את זה, מגיבים זה אל זה. אצל האתון, כמובן, 'אין חוכמות', תרתי משמע. היא רואה מלאך ורובצת תחתיה, כואב לה כשמכים אותה, וכשאי אפשר ללכת – עוצרים. אבל סוף אין היא אלא בהמה, ומה יש לאדם, ובודאי לנביא גדול כבלעם, ללמוד ממנה? ובכן גם היא – בעל החיים התמים, ארוך-האוזניים וקצר-השכל, שאינו רואה מעבר לקצה חוטמו אבל רואה כל מה שהוא צריך לראות; שאינו מתנבא במליצות אלא מתלונן על כאביו הפשוטים; שממלא את חובותיו באמונה מדי יום ואינו עסוק בתכנונים מתוחכמים – גם היא נעלמת מן הסיפור, ואתה נעלם גם המלאך. נותר רק בלעם לבדו, חופשי לנפשו, ללא ראי אל מול פניו, אבל נפשו אינה עמו, שכן הוא עסוק בכיסויה ובהדחקתה ובהונאתה ללא הרף.

סיפור האתון, מבחינה מבנית, הוא בבואתו של סיפור המעשה כולו. אף הוא קטע הקוטע את רצף מסעו של בלעם אל גורלו, ואין איש עמו. שרי בלק שעזבו אותו מעבר זה של הסיפור, יפגשו אותו מעבר זה, ולא ידעו כלל את שהתרחש במשעול הכרמים, גדר מזה וגדר מזה. סיפור, שכאילו לא התרחש מעולם, מסופר בתוך סיפור אחר, שכביכול אף הוא לא התרחש מעולם, ובכל זאת, האשליה שבתוך האשליה בונה את המציאות האמיתית ביותר בכל החיזיון הזה. איש לא היה עם בלעם בכרם, אבל מלאך וחמור היו; ומן הסקאלה הזו – חמור, אדם, מלאך – נותר רק האדם, ללא גבולותיו מעל ומלמטה, וללא אמת בנפשו פנימה.

ה. ברכה וקללה

שיא הסיפור ומטרתו הוא הקללה הנהפכת לברכה. פעם אחר פעם מחפש בלעם את המילים הנכונות בנפשו ומוצא קרס בפיו, כחכה בפי דג, והדג האילם מדבר ומדבר דברים שאינו רוצה לומר. פעם אחר פעם ינסה להחזיר את הגלגל אחור. דימויו האליליים מבצבצים מתוך הפרשה, אבל כמי שכפאו שד – או אולי הוא עצמו – יכריז שוב ושוב על עליונותו של אלוהי ישראל. לבסוף יכריז, כפי שכבר הכריז כמה פעמים קודם לכן, על כניעתו; ומייד יתחיל מחדש, ועצתו - עצת הזנונים האלילית, נלחשת באוזנו של בלק. אין הקורא שומע אותה, תוצאתה המעשית תיראה רק בפרשה הבאה, ועל העצה עצמה ידע רק בפרק ל"א ("הן הנה היו לבני ישראל בדבר בלעם", קוצף שם משה). ושוב יחגוג בלעם את ניצחונו על האלוהים: שוב הצליחה תכניתו, שוב הוא רימה – את מי?

ו. מה טובו

והקורא? כמה נוח לנו לשבת על כורסאותינו הנוחות, לקרוא וללגלג על דמותו הנלעגת של הקוסם העיוור והצולע. כמה נוח לנו לטפוח על שכמנו ולהכריז על עליונותנו. ועד שאנו בוטחים בכך שאנו גדולים מבלעם, באים חז"ל ומטלטלים את שלוותנו, בדיון מוזר בשאלה מי גדול ממי, בלעם או משה -

"תני (דברים לד): 'ולא קם עוד בישראל כמשה'. בישראל לא קם, אבל באומות העולם קם, כדי שלא יהא פתחון פה לאומות העולם לומר 'אלו היה לנו

נביא כמשה היינו עובדים להקב"ה'. ואיזה נביא היה להם כמשה? זה בלעם בן בעור" (במדבר רבה י"ד) -

ובבת אחת מתהפך עלינו עולמנו. וכבר איננו יודעים: מי בלעם ומי אנחנו? והאם יש בידינו ממידת אתונו הצנועה והטיפשה של בלעם? ומה היינו אומרים אנו למלאך המחכה לנו באמצע הדרך שכבר בחרנו ללכת בה, ומשכננו עליה את עתידנו? וכי אין אנו עצמנו אומרים מדי יום דברים רבים שאיננו מאמינים בהם עוד, אך ורק משום שפעם אמרנו אותם? וכי אין אנו שבים והולכים פעם אחר פעם בדרכים שברור לנו בעמקי נפשנו שהכישלון סופם? וכי אין הבושה מפני ההודאה בטעות היא הגדולה שבחרדותינו? וכי לא בצבצה בנו אף פעם ההכרה שדרכנו הייתה לשווא, אבל אנו דחקנו את ראש ההכרה הזו אל מתחת למים, וסברנו שניצחנו אותה בכיסויי אידאולוגיה מתוחכמים? והאם אנו במקומו היה עומד בנו העוז לא לרמות את עצמנו?

ולא נותר לנו אלא ליטול את פסוקי קללתו-ברכתו של אותו נביא גויים, ולשימן בראש סידור התפילה, שילוו את האדם מישראל כל ימיו, כאות, כתמרור, כתזכורת, כמה גדול יכול להיות האדם, כל אדם, וכמה קטן.